

Czesław Martysz
Instytut Finansów
Szkoła Główna Handlowa w Warszawie

Karolina Walczak
Szkoła Główna Handlowa w Warszawie (studentka)

Zarys problematyki przeciwdziałania przestępstwom gospodarczym i ich wykrywania

1. Wprowadzenie

Przestępstwa gospodarcze stanowią nieodłączny element funkcjonowania gospodarki. Każda organizacja jest narażona na ryzyko przestępstw gospodarczych, dlatego ważne jest podejmowanie aktywnych działań zmierzających do eliminowania tego ryzyka. Globalizacja, swoboda przepływu kapitału, towarów i usług oraz ciągły rozwój technologiczny sprawiają, że przestępstwa gospodarcze stają się coraz trudniejsze do wykrycia.

Zagadnienie nadużyć w działalności gospodarczej wydaje się ciekawe i złożone z uwagi na to, że jest to problem wielu dyscyplin, do których należą nie tylko finanse i ekonomia, ale także prawo, zarządzanie czy socjologia. Ponadto przestępstwa gospodarcze stają się coraz bardziej powszechne i rośnie ich wpływ na funkcjonowanie przedsiębiorstw i całego państwa, co uzasadnia potrzebę analizy sposobów ich przeciwdziałania.

Najważniejszym celem niniejszego artykułu jest przybliżenie sposobów przeciwdziałania przestępstwom gospodarczym przez organy państwowe oraz przedsiębiorstwa. W artykule ukazano zarys systemu instytucji realizujących zadania w zakresie przeciwdziałania i zwalczania przestępczości gospodarczej, funkcje organów przedsiębiorstw w ramach walki z nadużyciami a także rolę audytu i rewizji finansowej w tym zakresie. Zwrócono także uwagę na znaczenie etyki przedsiębiorstw w walce z przestępczością gospodarczą. Artykuł stanowi zatem próbę syntetycznego przedstawienia problematyki przeciwdziałania i wykrywania przestępstw gospodarczych.

2. Definicja przestępstwa gospodarczego w polskim prawie

Przestępstwo to czyn zabroniony, zawiniony, bezprawny i społecznie szkodliwy. Według art. 115 §1 kodeksu karnego (k.k.) czyn zabroniony to zachowanie (działanie lub zaniechanie), którego znamiona zostały określone w ustawie karnej. Czyn ten musi być też bezprawny (sprzeczny z obowiązującymi normami prawnymi) oraz zawiniony (jego sprawca

musi ponosić winę umyślną bądź nieumyślną w chwili popełnienia czynu). Przepięstwo jest społecznie szkodliwe w stopniu bardziej niż znikomym, godząc w dobro prawnie chronione¹.

W przepisach prawnych, doktrynie oraz orzecznictwie nie ukształtowała się jednolita definicja przestęstwa gospodarczego. Powodem jest m.in. ciągły rozwój przestęstw gospodarczych oraz ich skomplikowany charakter². Termin przestęstwa gospodarczego można określić przy pomocy definicji legalnej działalności gospodarczej. Art. 2 ustawy o swobodzie działalności stanowi, że działalnością gospodarczą jest zarobkowa działalność wytwórcza, budowlana, handlowa, usługowa oraz poszukiwanie, rozpoznawanie i wydobywanie kopalin ze złóż, a także działalność zawodowa, wykonywana w sposób zorganizowany i ciągły³. W związku z powyższym, bezprawne, zabronione, zawinione i społecznie szkodliwe czyny uczestników tak rozumianego obrotu gospodarczego, gdzie co najmniej jeden z ich uczestników jest podmiotem profesjonalnym, należy rozumieć jako przestęstwo gospodarcze⁴.

Przestęstwa gospodarcze obejmują w swoim zakresie wszelkie czynności skierowane przeciwko prawidłowym zasadom funkcjonowania gospodarki. Czynnościami tymi są zarówno drobne nadużycia jak i działalność zorganizowanych grup przestępczych. Do najpopularniejszych rodzajów przestęstw gospodarczych zaliczamy pranie pieniędzy, oszustwa księgowo, korupcję, zмовy przetargowe i cyberprzestęstwa.

Ze względu na obszerny charakter przestęstwa gospodarczego w polskim prawie uregulowane są w licznych aktach prawnych. Do najważniejszych z nich należą przepisy kodeksu karnego w zakresie przestęstw przeciwko obrotowi gospodarczemu⁵ oraz przestęstw przeciwko obrotowi pieniędzmi i papierami wartościowymi⁶. Poza normami pochodzącymi z k.k., regulacje na temat przestęstw gospodarczych zawierają także inne akty prawne tj. m.in.: kodeks spółek handlowych, kodeks karny skarbowy, prawo bankowe oraz prawo czekowe⁷.

¹ Stosownie do art. 115 § 2, przy ocenie stopnia społecznej szkodliwości czynu, sąd bierze pod uwagę rodzaj i charakter naruszonego dobra, rozmiary wyrządzonej lub grożącej szkody, sposób i okoliczności popełnienia czynu, wagę naruszonych przez sprawcę obowiązków, jak również postać zamiaru, motywację sprawcy, rodzaj naruszonych reguł ostrożności i stopień ich naruszenia; zob. Ustawa kodeks karny (k.k.) z dnia 6 czerwca 1997 r., Dz.U. z 1997 nr 88 poz. 55. z późn.zm.

² S. Żółtek, *Prawo karne gospodarcze w aspekcie zasady subsydiarności*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2009, s. 51.

³ Ustawa z dnia 2 lipca 2004 r. o swobodzie działalności gospodarczej, Dz.U. 2004 nr 173 poz. 1807, z późn.zm.

⁴ L. Wilk, *Przestępczość gospodarcza – pojęcie, przyczyny, sprawcy*. Edukacja Prawnicza 2012 nr 10 s. 14-15.

⁵ Przepisy dotyczące przestęstw przeciwko obrotowi gospodarczemu zawarte są w rozdziale XXXVI k.k.

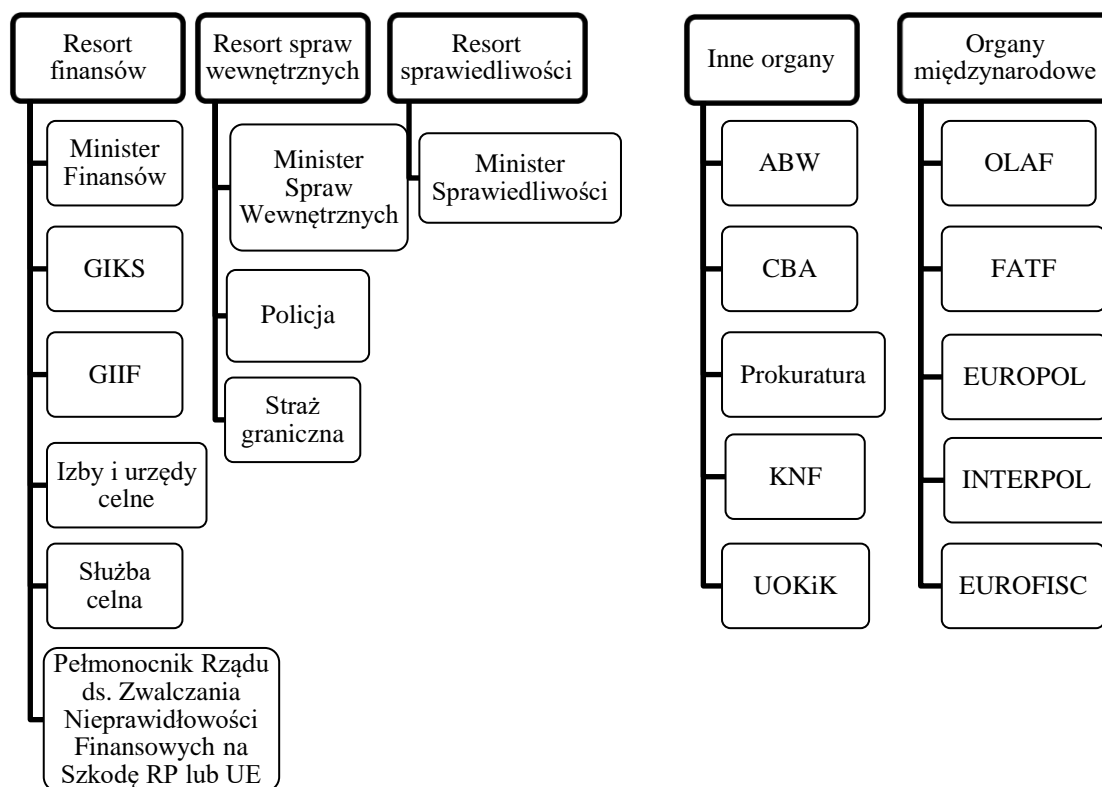
⁶ Przepisy dotyczące przestęstw przeciwko obrotowi pieniędzmi i papierami wartościowymi zawarte są w rozdziale XXXVII k.k..

⁷ M. Kutera, *Rola audytu finansowego w wykrywaniu przestęstw gospodarczych*, Centrum Doradztwa I Informacji Difin, Warszawa 2008, s. 26-28.

3. Najważniejsze instytucje państwowe oraz międzynarodowe zajmujące się zwalczaniem przestępstw gospodarczych.

W przeciwdziałanie i zwalczanie przestępczości gospodarczej zaangażowanych jest wiele podmiotów. Najważniejsze organy państwowe i międzynarodowe zostały przedstawione na rysunku nr 1. Z uwagi na fakt, że omówienie roli każdej z tych instytucji przekracza ramy niniejszego artykułu, uwaga poświęcona będzie tylko wybranym z nich.

Rysunek 1. Organy i instytucje państwowe realizujące zadania w zakresie przeciwdziałania i zwalczania przestępczości gospodarczej

Źródło: Opracowanie własne na podatawie: *Program przeciwdziałania i zwalczania przestępczości gospodarczej na lata 2015 – 2020*, s. 22-24.

Generalny Inspektor Kontroli Skarbowej (GIKS) nadzoruje działalność urzędów kontroli skarbowej (m.in. organów wywiadu skarbowego). Urzędy i organy skarbowe prowadzą dochodzenia dotyczące przestępstw skarbowych, pełnią funkcje publicznego oskarżyciela w zakresie przestępstw skarbowych i zajmują się wykonywaniem kar majątkowych.

Generalny Inspektor Informacji Finansowej (GIIF) zajmuje się badaniami nad przebiegiem podejrzanych transakcji, ich wstrzymywaniem, blokowaniem i przekazywaniem informacji o podejrzaniach do innych podmiotów. Jego działania mają szczególne znaczenie w dochodzeniach w zakresie przeciwdziałania praniu pieniędzy.

Rolą **Centralnego Biura Antykorupcyjnego (CBA)** jest przeciwdziałanie korupcji oraz innym działaniom mającym negatywny wpływ na interesy ekonomiczne państwa. CBA pełni także kontrolę nad prawidłowością oświadczeń majątkowych i oświadczeń o prowadzeniu działalności gospodarczej osób sprawujących funkcje publiczne.

Jednym z zadań **prokuratury** jest zwalczanie przestępczości gospodarczej, czym zajmują się określone jednostki organizacyjne. Do ścigania przestępstw gospodarczych na szczeblu Prokuratury Generalnej powołany jest Departament ds. Przestępczości Zorganizowanej i Korupcji, natomiast na szczeblu prokuratur okręgowych wydziały śledcze oraz wydziały ds. przestępczości gospodarczej⁸.

Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów (UOKiK) prowadzi postępowania antymonopolowe w sprawie praktyk ograniczających konkurencję oraz sprawuje ochronę interesów konsumentów. Działalność UOKiK jest szczególnie istotna w przeciwdziałaniu przestępstw gospodarczych tj. zmywy przetargowe⁹.

Najważniejszą z instytucji powołanych w ramach UE w walce z nadużyciami jest **Europejski Urząd ds. Zwalczenia Nadużyć Finansowych (OLAF - fr. *L'Office Européen de Lutte Anti-Fraude*)**. Urząd ten zajmuje się zwalczaniem wszelkich działań szkodzących funduszom publicznym UE, a także opracowywaniem zadań służących ich przeciwdziałaniu. Jest to instytucja, która wydaje zalecenia jakie powinny powziąć podmioty krajowe lub unijne w celu dochodzeniowym, nie zajmuje się zaś nakładaniem sankcji.

Inną organizacją międzynarodową podejmującą działania w ramach przestępczości gospodarczej jest **Grupa Specjalna ds. Przeciwdziałania Praniu Pieniędzy (FATF – ang. *The Financial Action Task Force*)**, której głównym celem jest przeciwdziałanie praniu brudnych pieniędzy oraz zwalczanie finansowania terroryzmu. Do zadań FATF należy m.in. ustalanie standardów legislacyjnych i organizacyjnych na międzynarodowym poziomie.

4. Organy i instytucje nadzoru przedsiębiorstw zajmujące się zwalczaniem przestępstw gospodarczych

Głównym zadaniem nadzoru korporacyjnego w odniesieniu do nadużyć gospodarczych jest właściwe kierowanie i monitorowanie działalności gospodarczej podmiotu. Do jego

⁸ W. Jasiński, *Nadużycia w przedsiębiorstwie: przeciwdziałanie i wykrywanie*, Poltext, 2013, s. 292.

⁹ H. Gajewska-Kraczkowska, A. Partyka-Opiela, *Rola compliance w zapobieganiu przestępczości gospodarczej*, DZP, Lighthouse Consultants, 2016, https://www.dzp.pl/mailpic/compliance/raport_compliance_online.pdf, s. 18.

głównych intencji należy wzrost wartości przedsiębiorstwa dla właścicieli podmiotu przy jednoczesnej ochronie interesów wierzycieli. Szczególną rolę w tym zakresie odgrywają rady nadzorcze oraz zarządy przedsiębiorstw. **Rady nadzorcze** sprawują kontrolę nad działalnością przedsiębiorstw i ich zarządów poprzez regularnie poruszanie kwestii związanych z wykrywaniem i zapobieganiem nadużyciom, wdrażanie polityki zapobiegawczej, kontrolowanie zarządu w zakresie sposobów pomiaru ryzyka nadużyć, promowanie etycznych zachowań czy utrzymywania kontaktów z audytorami zewnętrznymi i współpraca z nimi w zakresie zarządzania ryzykiem nadużyć. Na **zarządach przedsiębiorstw** natomiast ciąży odpowiedzialność za realizację prawidłowej polityki przeciwdziałania nadużyciom, która objawia się m.in. tworzeniem warunków do sprawnego funkcjonowania mechanizmów kontroli wewnętrznej, propagowaniem właściwej kultury organizacyjnej zgodnej z zasadami etyki czy opracowywaniem efektywnego systemu zarządzania ryzykiem nadużyć¹⁰.

Istotne znaczenie w ujawnianiu oszustw gospodarczych ma także **audyt wewnętrzny**, którego procedury mają głównie zastosowanie w identyfikacji ryzyka nadużyć przez kierownictwo najwyższego szczebla, gdyż w tym obszarze inne metody wykrywania są ograniczone. Audytorzy skupiają się na badaniu prawidłowości procesów biznesowych i funkcjonalnością mechanizmów kontrolnych. Wnioski z dokonanych obserwacji mogą stanowić podstawę do dostrzeżenia korelacji między nieprawidłowościami w procesach biznesowych a nadużyciami, umożliwiając wczesne wykrywanie i zapobieganie oszustwom¹¹.

W wykrywaniu przestępstw gospodarczych pośrednio odgrywa rolę także **rewizja finansowa**, której wynikiem jest raport oraz opinia biegłego rewidenta. Biegli rewidenci przyczyniają się pośrednio do wykrywania oszustw finansowych poprzez ujawnianie zniekształceń w sprawozdaniach finansowych¹². Głównym celem biegłego rewidenta nie jest poszukiwanie oszustw, gdyż nie ma dla niego znaczenia źródło powstania nieprawidłowości w sprawozdaniu. Biegły rewident, mając podejrzenia co do wystąpienia oszustwa, może, mając stosowne kwalifikacje, podjąć działania nazywane są audytem śledczym.

¹⁰ M. Kutera, *Nadużycia finansowe. Wykrywanie i zapobieganie*, Difin, 2016, s. 169-171.

¹¹ W. Jasiński, op. cit., s. 238-239.

¹² Głównym zadaniem biegłych rewidentów zgodnie z Międzynarodowymi Standardami Rewizji Finansowej (MSRF) jest przeprowadzanie badań sprawozdań finansowych oraz wyrażanie opinii o tym, czy zostały one sporządzone zgodnie z ramami sprawozdawczości finansowej określonymi przez MSRF i wytycznymi wynikającymi z ustawy o rachunkowości. Głównym celem tych badań jest zwiększenie wiarygodności danych finansowych w sprawozdaniach; zob. R. Rydzak, *Rola biegłego rewidenta w wykrywaniu istotnych zniekształceń sprawozdania finansowego będących konsekwencją oszustwa*, [w:] M. Wójcik - Jurkiewicz (red.) „*Ryzyko nadużyć w rachunkowości i finansach*”, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, Katowice 2016, s. 12-19.

Audyt śledczy, zlecany przeważnie niezależnie od rewizji finansowej w wyniku decyzji rady nadzorczej lub kierownika jednostki, jest uważany za dziedzinę audytu poszerzoną o kwestie wykrywania oraz dochodzenia przestępstw gospodarczych, w szczególności nieprawidłowości w sprawozdaniach finansowych, ale także nadużyć pracowniczych. Audytorzy śledczy muszą posiadać wysokie kwalifikacje z zakresu finansów, rachunkowości, prawa, logiki, identyfikacji i szacowania ryzyka, wyceny przedsiębiorstw czy audytu finansowego. Najczęściej audyt śledczy wykorzystywany jest w przypadku przestępstw gospodarczych tj. prania pieniędzy, korupcji, oszustw przetargowych, oszustw w sprawozdaniach finansowych, wycenie majątku oraz przestępstwach pracowniczych¹³.

Ważną instytucją mającą wpływ na zapobieganie przestępczości gospodarczej jest również **ACFE**. Jest to niezależna międzynarodowa instytucja, zrzeszająca osoby zajmujące się zawodowo zapobieganiem i wykrywaniem nadużyć. Misją organizacji jest upowszechnianie wiedzy na temat zagrożeń wynikających z oszustw gospodarczych, działalność edukacyjna, doradcza i badawcza. ACFE prowadzi stałe badania nad nadużyciami od 1996 r., bazujące głównie na ankietach wypełnianych przez członków tej organizacji¹⁴.

5. Rola państwa w przeciwdziałaniu przestępstwom gospodarczym

Działania państwa w obszarze nadużyć gospodarczych można podzielić na **przeciwdziałanie** (m. in. tworzenie regulacji prawnych oraz wyznaczenie funkcji poszczególnym organom państwowym i podmiotom prywatnym) oraz **zwalczanie** (określanie zadań różnych organów i instytucji polegających na wykrywaniu przestępstw oraz ściganiu karnym ich sprawców). Zadania w zakresie ścigania karnego obejmują rozpoznawanie, wykrywanie przestępstw i ich sprawców oraz udowadnianie im winy¹⁵.

Szczególnie ważne w walce przeciwko przestępstwom gospodarczym jest prowadzenie przez państwo działań systemowych tj. działań regulacyjnych, upraszczających otoczenie prawno-gospodarcze oraz likwidujące luki prawne wykorzystywane do obchodzenia przepisów. Elementem polityki systemowej powinno być także prowadzenie działań profilaktycznych mających na celu budowanie przekonania w świadomości społecznej o szkodliwości przestępczości gospodarczej, o konsekwencjach nieprzestrzegania prawa oraz wpływie przestępstw na gospodarkę i otoczenie.

¹³ E. I. Szczepankiewicz, *Rewizja finansowa, audyt wewnętrzny a audyt śledczy w wykrywaniu oszustw gospodarczych*, Studia i Prace Kolegium Zarządzania i Finansów, Zeszyt Naukowy 152, Szkoła Główna Handlowa, Warszawa 2016, s. 85-86.

¹⁴ M. Kutera, *Nadużycia finansowe...*, op. cit., s. 35-36.

¹⁵ W. Jasiński, 291.

Ważną rolę w tym kontekście odgrywają regulacje ustrojowe¹⁶. Tworzenie skutecznego ustawodawstwa pozwala zapobiegać popełnianiu oszustw. Przykładem takich regulacji prawnych jest m.in. wprowadzenie mechanizmu odwrotnego obciążenia, czyli nowego systemu naliczania i odliczania podatku VAT, przesuwającego obowiązek jego odprowadzania ze sprzedawcy na ostatecznego nabywcę, celem ograniczenia możliwości ubiegania się sprzedawcy o zwrot podatku z urzędu skarbowego¹⁷. Mechanizm odwrotnego obciążenia jest szczególnie pomocny w walce z oszustwami dotyczącymi wyłudzeń podatku VAT, zwłaszcza z oszustwami karuzelowymi¹⁸.

Podejście państwa do problemu przestępczości gospodarczej zakłada wykorzystywanie instrumentów prawno-administracyjnych w sferach aktywności przestępczej. Odbywa się to m.in. poprzez zaopatrywanie organów państwowych w skuteczne narzędzia kontrolne czy tworzenie i wdrażanie odpowiednich zasad zgłaszania i ewidencjonowania transakcji¹⁹. Przykładem takiej zasady jest zmiana w przepisach ustawy o swobodzie działalności gospodarczej obowiązująca od 1 stycznia 2017 r. dotycząca obniżenia wartości transakcji w odniesieniu do których przedsiębiorcy są zobowiązani do dokonywania rozliczeń za pośrednictwem rachunku bankowego²⁰. Ustalenie znacząco mniejszego limitu ma przede wszystkim charakter prewencyjny i ograniczający proceder wystawiania „pustych” faktur²¹.

Innym przykładem działań państwa w zakresie przestępstw gospodarczych jest nowelizacja ustawy - Ordynacja podatkowa i wprowadzenie do niej nowego działu „Przeciwdziałanie unikaniu opodatkowania”. 15 lipca 2016 r. została wprowadzona klauzula przeciwko unikaniu opodatkowania, której celem jest przeciwdziałanie uzyskiwaniu korzyści majątkowych przy pomocy sztucznych konstrukcji prawnych sprzecznych z przedmiotem i celem przepisów prawa podatkowego. Wprowadzenie klauzuli ma za zadanie uporządkowanie sys-

¹⁶ Przepisy mające zastosowanie do przeciwdziałania oraz zwalczania przestępczości znajdują się m.in. w kodeksie postępowania karnego, kodeksie karnym wykonawczym, kodeksie karnym skarbowym, ustawie o gromadzeniu, przetwarzaniu i przekazywaniu informacji kryminalnych, ustawie o kontroli skarbowej, ustawie o przeciwdziałaniu wprowadzaniu do obrotu finansowego wartości majątkowych pochodzących z nielegalnych lub nieujawnionych źródeł oraz o przeciwdziałaniu finansowania terroryzmu, a także w ustawie o Policji i innych ustawach stanowiących o działalności służb w tym zakresie; zob. H. Gajewska-Kraczkowska, A. Partyka-Opiela, op. cit., s. 16.

¹⁷ *Program przeciwdziałania*, op. cit., s. 26-27.

¹⁸ Dzięki mechanizmowi zmniejszone zostaje ryzyko oszustwa, gdyż obowiązek ostatecznej zapłaty podatku VAT skarbowi państwa zostaje przeniesiony na kupującego.

¹⁹ *Program przeciwdziałania*, op. cit., s. 26-27.

²⁰ Limit transakcji został zmieniony z 15 tys. euro na 15 tys. zł. Dodatkowo wprowadzona została sankcja za niestosowanie się do nowej regulacji polegająca na zakazie zaliczenia takich kosztów do kosztów uzyskania przychodu; zob. H. Gajewska-Kraczkowska, A. Partyka-Opiela, op. cit., s. 30-31.

²¹ Raport *Przeciwdziałanie szarej strefie w Polsce*, UN Global Contact, s. 9, http://ungc.org.pl/wp-content/uploads/2016/04/GCNP_raport_szara_strefa_www_poj_030416.pdf (data dostępu 08.01.2017).

temu prawa podatkowego poprzez wyznaczenie granic dopuszczalnej optymalizacji podatkowej, co może mieć zastosowanie w zakresie przeciwdziałania oszustwom podatkowym²².

Zmiany w prawie dotyczą także przestępstw prania pieniędzy. Obecnie trwają prace nad projektem zmiany ustawy o przeciwdziałaniu praniu pieniędzy oraz finansowaniu terroryzmu, mające na celu dostosowanie prawa krajowego do tzw. dyrektywy AMLD IV²³, z ang. *Anti-Money Laundering*. Ustawa ta m.in. poszerza listę podmiotów zobowiązanych do przekazywania informacji o transakcjach mogących mieć związek z praniem pieniędzy. Takim obowiązkiem będą obarczone, obok instytucji finansowych i bankowych, także podmioty takie jak kantory, platformy walut wirtualnych oraz przedsiębiorcy świadczący usługi w zakresie wymiany pomiędzy walutami wirtualnymi a prawnymi środkami płatniczymi. Ustawa wprowadza także zmiany zasad identyfikacji beneficjenta rzeczywistego klienta danej instytucji oraz powołuje nową instytucję - Centralny Rejestr Beneficjentów Rzeczywistych.

Za **beneficjentów rzeczywistych** uznawane są osoby fizyczne, które są właścicielami osoby prawnej lub sprawują kontrolę nad klientem bądź mają wpływ na osobę fizyczną, w imieniu której przeprowadzana jest transakcja lub prowadzona jest działalność²⁴. Obowiązek identyfikacji beneficjentów rzeczywistych spoczywa na **instytucjach obowiązanych**²⁵. Z obowiązku ustalania beneficjenta rzeczywistego można zrezygnować tylko w ściśle określonych sytuacjach²⁶. Prowadzenie Centralnego Rejestru Beneficjentów Rzeczywistych ma ułatwiać określanie powiązań i identyfikację podmiotów gospodarczych, na rzecz których przeprowadzane są transakcje. Ma to głównie na celu uszczelnienie systemu podatkowego poprzez umożliwienie identyfikacji osób czerpiących korzyści z konkretnych transakcji.

Podsumowując należy podkreślić, że instytucje obowiązane stosują wobec swoich klientów **środki bezpieczeństwa finansowego**, polegające m.in. na identyfikacji klienta, po-

²² H. Gajewska-Kraczkowska, A. Partyka-Opiela, op. cit., s. 32-33.

²³ AMLD IV- Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady Unii Europejskiej 2015/849 z dnia 20 maja 2015 r. w sprawie zapobiegania wykorzystywaniu systemu finansowego do prania pieniędzy lub finansowania terroryzmu. 26 czerwca 2017 r. minął termin wdrożenia tej dyrektywy do prawa polskiego.

²⁴ Beneficjentem rzeczywistym są osoby będące udziałowcami bądź akcjonariuszami dysponującymi więcej niż 25% udziałów bądź akcji w danej osobie prawnej oraz osoby posiadające prawo głosu powyżej 25% w danej osobie prawnej lub sprawujące kontrolę nad co najmniej 25% majątku tj. m.in. syndycy czy trusty; zob. art. 2 pkt 1a) Ustawy z dnia 16 listopada 2000 r. o przeciwdziałaniu praniu pieniędzy oraz finansowaniu terroryzmu, Dz. U. z 2017 r. poz. 1049.

²⁵ Są to m.in. zatem m.in. na banki, instytucje pieniądza elektronicznego, firmy inwestycyjne, podmioty prowadzące działalność w zakresie gier losowych, zakłady ubezpieczeń, fundusze inwestycyjne, SKOK-i, poczty, notariusze, księgowi, kantory, fundacje, domy aukcyjne czy Giełda Papierów Wartościowych; por. tamże, art. 2.

²⁶ Np. gdy klientem jest podmiotem świadczący usługi finansowe, mającym swoją siedzibę na terytorium UE, organ administracji rządowej, samorządu terytorialnego, organ egzekucyjny lub emitent papierów wartościowych dopuszczony do publicznego obrotu na rynku regulowanym w co najmniej jednym państwie członkowskim UE; por. Tamże, art. 9d.

dejmowaniu czynności w celu identyfikacji beneficjenta rzeczywistego oraz bieżącym monitorowaniu stosunków gospodarczych z klientem w celu zapewnienia, że przeprowadzane transakcje są zgodne z wiedzą instytucji o kliencie²⁷. Instytucje obowiązane muszą rejestrować wszystkie transakcje, których równowartość przekracza 15 000 euro, oraz te, które mogą mieć związek z praniem pieniędzy lub finansowaniem terroryzmu.

W ramach regulacji przestępczości gospodarczej, oprócz projektów aktów normatywnych, powstają także dokumenty programowe i strategiczne mające na celu walkę z nadużyciami. Takim dokumentem jest przyjęty przez rząd 6 października 2015 r., „Program przeciwdziałania i zwalczania przestępczości gospodarczej na lata 2015-2020”. Program ten powstał w nawiązaniu do Strategii Sprawne Państwo 2020²⁸, której jednym z celów jest zapewnienie wysokiego poziomu bezpieczeństwa i porządku publicznego, co wiąże się bezpośrednio z przeciwdziałaniem i zwalczaniem przestępczości gospodarczej²⁹.

W Programie skonkretyzowane zostały trzy cele szczegółowe działań państwa w tym zakresie, do których należą: wzmocnienie przeciwdziałania przestępczości gospodarczej, zwiększenie skuteczności zwalczania przestępczości gospodarczej oraz wzmocnienie efektywności odzyskiwania mienia pochodzącego z przestępstw. Dla wzmocnienia skuteczności śledztw finansowych organy ścigania otrzymały m.in. uprawnienia do dostępu do informacji prawnie chronionych w ramach wykonywanych przez nich śledztw finansowych. Zwrócono także uwagę na wdrażanie specjalistycznych programów szkoleniowych z zakresu odzyskiwania mienia skierowanych do służb i organów prowadzących postępowania w ramach śledztw finansowych. Podjęte zostały także próby wypracowania jednolitych zasad zbierania danych statystycznych oraz szacowania strat ponoszonych przez budżet państwa z tytułu przestępstw finansowych. Istotnym elementem programu jest zwiększenie zaangażowania państwa w międzynarodowe projekty z zakresu przestępczości gospodarczej tj. EMPACT³⁰.

²⁷ Tamże, art. 8 – art. 8b.

²⁸ Strategia Sprawne Państwo 2020 - jedna z dziewięciu zintegrowanych strategii rozwoju kraju.

²⁹ Oficjalna strona internetowa Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji, <http://administracja.mswia.gov.pl/adm/departament-administra/strategia-sprawne-panst/8085,Strategia-Sprawne-Panstwo-2020.html> (dostęp 8.01.2018).

³⁰ EMPACT - *European Multidisciplinary Platform Against Criminal Threats* - platforma zrzeszająca kraje UE i kraje trzecie realizujące operacyjne działania w zakresie przyjętych przez Radę Unii Europejskiej priorytetów zwalczania zorganizowanej i poważnej przestępczości.

6. Rola przedsiębiorstw w przeciwdziałaniu przestępstwom gospodarczym

Wykrywanie przestępstw gospodarczych i innych nadużyć w przedsiębiorstwach wymaga umiejętności łączenia faktów oraz logicznych powiązań. Kierownictwa przedsiębiorstw odchodzą od prowadzenia tylko biernej polityki w tym zakresie, w związku z tym obecnie wykrywanie nadużyć odbywa się przy pomocy:

- informatorów - bierna postawa przejawiająca się poprzez reagowanie dopiero wtedy, gdy zostanie dostarczona informacja na temat zaistniałego nadużycia;
- sygnałów ostrzegawczych, tzw. *red flags* - reagowanie w przypadku świadomości ryzyka po rozpoznaniu symptomów tj. wykorzystywanie niedoskonałości systemu kontroli wewnętrznej, niejasne operacje ujęte w księgach rachunkowych, nietypowe zachowania pracownicze;
- regularnej analizy obszarów ryzyka przy udziale specjalistów (np. audytorów), pozwalająca na wyprzedzenie pojawienia się oszustwa³¹.

W zakresie przeciwdziałania przestępstwom gospodarczym przedsiębiorstwa wprowadzają strategie antydefraudacyjne oraz antykorupcyjne. Takie strategie, oparte każdorazowo na specyfice przedsiębiorstwa, obejmują trzy rodzaje działań: prewencyjne, detekcyjne oraz reakcyjne. **Działania prewencyjne** przede wszystkim mają na celu zniechęcanie potencjalnych sprawców do dokonywania nadużyć. Kierowane są do wszystkich pracowników danego przedsiębiorstwa³². Za najostrzejszą formę prewencyjnej obrony przed nadużyciami uznawane jest wdrażanie **systemów kontroli wewnętrznej**. Słabe kontrole wewnętrzne są istotnym czynnikiem umożliwiającym występowanie oraz skuteczne ukrywanie nadużyć. Oznacza to, że w firmach w których funkcjonują solidne mechanizmy kontroli wewnętrznej prawdopodobieństwo wystąpienia nadużycia jest dużo mniejsze³³. **Detekcja zagrożeń** to ujawnianie wszelkiego rodzaju przestępstw i nadużyć. Określają one sposoby oceny, rozpoznawania, opiniowania działań, porównywania z wcześniej wykrytymi nadużyciami w przeszłości, analizowania stopnia zagrożenia, przekazywania informacji i działań wykrywających. W następstwie detekcji zagrożeń następuje wyciąganie konsekwencji służbowych i prawnych.

³¹ M. Kutera, *Nadużycia finansowe...*, op. cit., s. 78-80.

³² A. Olewnik, A. Potka, *Przestępstwa i nadużycia gospodarcze występujące w przedsiębiorstwach*, [w:] M. Wójcik-Jurkiewicz (red.) „*Ryzyko nadużyć w rachunkowości i finansach*”, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, Katowice 2016, s. 78-79.

³³ Raport *Profil korporacyjnego oszusta*, KPMG w Polsce, Edycja 2016, s. 10, <https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/pdf/2016/06/pl-Raport-KPMG-Profil-korporacyjnego-oszusta.pdf> (dostęp: 8.01.2018).

Działania reakcyjne natomiast to narzędzia mające na celu poprawę zabezpieczeń w przedsiębiorstwie przejawiające się poprzez wprowadzanie rozwiązań zapobiegających nadużyciom³⁴. Strategia antydefraudacyjna i antykorupcyjna jest konkretyzowana w postaci dokumentu jako program zawierający opis wszystkich procedur postępowania w związku z nadużyciami, obowiązków należących do osób odpowiedzialnych za realizację zadań i innych elementów składających się na całokształt polityki danego przedsiębiorstwa w tym zakresie³⁵.

Innym sposobem walki z nadużyciami jest wdrażanie w przedsiębiorstwach **monitoringu manualnego**. Metoda ta najczęściej sprawdza się w przypadku małych i średnich przedsiębiorstw. Monitoring manualny polega na weryfikacji danych pochodzących z różnych zdarzeń gospodarczych, a w szczególności transakcji obciążonych wysokim ryzykiem. Tego typu techniką jest np. okresowy przegląd faktur i innych dokumentów pod kątem ich zgodności ze stanem faktycznym przez członka zarządu lub dyrektora finansowego³⁶.

Ważną rolę w walce z nadużyciami odgrywa także **technologia**, a w szczególności analiza danych. Dzięki analizie danych przedsiębiorstwa mają możliwość wyszukiwania podejrzanych transakcji wśród tysięcy operacji dokonywanych na co dzień. Obecnie tego typu działania stają się coraz bardziej rozpowszechnione, dlatego odsetek wykrytych nadużyć w ten sposób stale wzrasta. Innym sposobem wykorzystywanym przez przedsiębiorstwa w zakresie technologii jest także eksport danych do podmiotu zewnętrznego.

Ważną kwestię w przeciwdziałaniu przestępstwom gospodarczym stanowi kontrola otoczenia przedsiębiorstwa, zwłaszcza partnerów biznesowych oraz współpracujących z przedsiębiorstwem podmiotów zewnętrznych. Dobrą praktyką jest zapewnienie *due dilligence* bazującego na ocenie ryzyka w chwili przystępowania do współpracy z danym podmiotem³⁷.

Na występowanie nadużyć w przedsiębiorstwach duży wpływ ma sposób zarządzania ryzykiem nadużyć. Dzięki regularnej analizie ryzyka nadużyć przedsiębiorstwo otrzymuje informację o prawdopodobieństwie wystąpienia danego rodzaju nadużycia oraz poziomu ich szkodliwości, co umożliwia podjęcie odpowiednich działań. Najczęstszym sposobem przedstawiania wyników analizy ryzyka jest tworzenie **mapy ryzyka nadużyć**, której przykładowy schemat przedstawiono na rysunku nr 2. Do każdej z ćwiartek, reprezentujących różne kom-

³⁴ W. Jasiński, op. cit., s. 184.

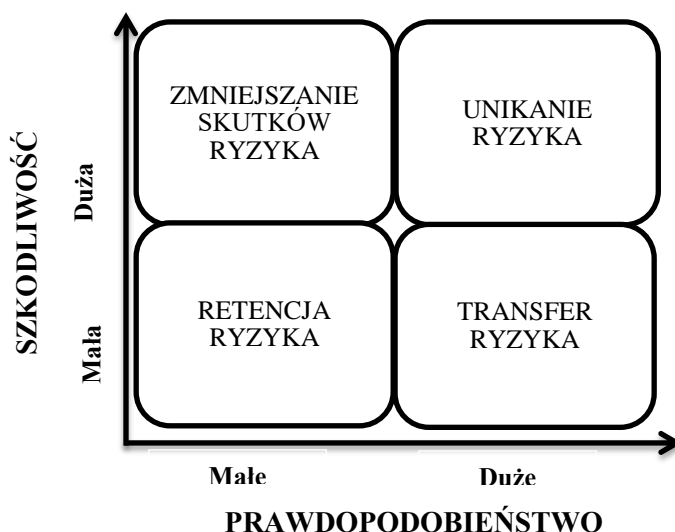
³⁵ Tamże, s. 191.

³⁶ Tamże, s. 239.

³⁷ Raport *Profil korporacyjnego oszusta...*, op. cit., s. 20-23.

binacje poziomu prawdopodobieństwa oraz szkodliwości nadużyć, przypisywane są określone strategie postępowania. Każde z nadużyć może być przypisane tylko do jednej kombinacji³⁸.

Rysunek 2. Mapa ryzyka nadużyć.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: W. Jasiński, Nadużycia w przedsiębiorstwie. Przeciwdziałanie i wykrywanie, Wydawnictwo Poltext, s. 225-227.

Do **dolnej lewej ćwiartki** mapy ryzyka kwalifikowane są nadużycia o małym prawdopodobieństwie wystąpienia oraz małej szkodliwości. W przypadku tej kategorii najczęściej stosowana jest retencja ryzyka, czyli zatrzymanie ryzyka jako akceptowalnego elementu prowadzenia działalności gospodarczej. Wykorzystywane są ogólne środki kontroli czy wspomniane już wcześniej *red flags*. Do **górnej lewej ćwiartki** zaliczane są nadużycia o małym prawdopodobieństwie i jednocześnie wysokim poziomie szkodliwości. Do nadużyć z tej kategorii wykorzystywana jest strategia zmniejszania skutków ryzyka polegająca na aktywnym weryfikowaniu skuteczności mechanizmów kontroli oraz monitorowaniu sytuacji świadczących o możliwości wystąpienia danego nadużycia³⁹. Do **dolnej prawej części** mapy kwalifikują się nadużycia o wysokim prawdopodobieństwie wystąpienia oraz niskiej szkodliwości, gdzie stosowana jest strategia transferu ryzyka⁴⁰. **Górna prawa część** obejmuje nadużycia o

³⁸ M. Bereśniewicz, J. Kuchenbeker, *Jak zbudować korporację odporną na nadużycia?*, Przegląd antykorupcyjny. Czasopismo Centralnego Biura Antykorupcyjnego nr 1(2), Warszawa 2012, s. 12.

³⁹ Przykładem takich działań jest wykorzystywanie narzędzi monitoringowych służących do szukania śladów oszustw w dokumentach finansowych.

⁴⁰ W tym przypadku ulepszane są systemy nadzorcze w przedsiębiorstwach, stosowane są techniki audytowe oraz ciągły monitoring

wysokim prawdopodobieństwie wystąpienia i wysokim poziomie szkodliwości. Do zarządzania ryzykiem nadużyć z tej kategorii najczęściej stosowana jest strategia unikania ryzyka⁴¹.

Coraz częściej wykorzystywanym narzędziem przeciwdziałającym przestępczości gospodarczej jest tzw. *compliance*, tłumaczone jako zarządzanie zgodnością. Może być ono wykorzystywane jako pierwsza linia obrony przed przestępcami gospodarczymi w przedsiębiorstwach. System *compliance* polega na przygotowaniu złożonej analizy czynników ryzyka w oparciu o cele danego przedsiębiorstwa. Tworzony jest system procedur który ma za zadanie zwiększanie świadomości wśród pracowników na temat etyki działalności biznesowej, wskazanie zagrożeń, procedur raportowania i wprowadzanie działań kontrolnych. Szczególne znaczenie w systemie *compliance* ma odpowiednie egzekwowanie jego stosowania oraz kreowanie kultury organizacyjnej bazującej na przestrzeganiu etyki w przedsiębiorstwie⁴².

Ryzyko wystąpienia nadużycia w przedsiębiorstwie jest związane z poziomem lojalności i poczuciem przynależności pracowników do miejsca pracy. Kierownictwa przedsiębiorstw podejmują działania mające na celu poprawę kultury organizacyjnej w miejscu pracy, polegające na wprowadzaniu etycznych standardów, tj.:

- ***tone at the top*** - przykład z góry, polegający na dawaniu przez szczeble kierownicze przykładu etycznego zachowania;
- **polityka zero tolerancji** - przestrzeganie zasad etycznych i wyciąganie odpowiednich konsekwencji w przypadku wystąpienia nawet drobnych nadużyć;
- ***code of conduct*** - opracowanie kodeksu postępowania wskazującego podstawowy system wartości, zgodny ze specyfiką i misją działania podmiotu⁴³.
- ***whistleblowing*** - mechanizmy raportowania tj. gorąca linia (*hot lines*).

Podstawą w *tone at the top* jest postawa i zachowanie kierownictwa przedsiębiorstwa. Kultura firmy oparta na etyce powoduje, że pracownicy biorą przykład z góry i starają się postępować według podobnych zasad. Dla efektywnego działania *tone at the top* duże znaczenie ma otwarte komunikowanie oraz propagowanie właściwej kultury organizacyjnej

⁴¹ Strategia ta może polegać np. na zaprzestaniu sprzedaży produktów generujących największe ryzyko czy rezygnacji z prowadzenia działalności na obszarach, w których częściej dochodzi do czynów przestępczych. Dochodzi także do aktywnego inwestowania w zasoby kadrowe i technologie służące zapobieganiu nadużyciom; zob. W. Jasiński, op. cit., s. 224-227.

⁴² H. Gajewska-Kraczkowska, A. Partyka-Opiela, op. cit., s. 41-43.

⁴³ M. Kutera, *Etyczne aspekty zwalczania nadużyć finansowych*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, nr 436, Wrocław 2016, s. 176-182.

przez zarząd⁴⁴. W tym kontekście ważne jest stosowanie przez zarządy polityki zero tolerancji, polegającej na wyraźnym określaniu granic zachowania pracowników. Najważniejsze jest wyciągnięcie odpowiednich konsekwencji i nie stosowanie żadnych kompromisów w tym zakresie, gdyż w przeciwnym razie tego typu działania mogą przynieść odwrotny efekt do zamierzonego. W związku z powyższym ważne jest także wskazywanie jasnych zasad postępowania np. w formie kodeksów postępowania. W tym zakresie ważne jest prowadzenie szkoleń oraz właściwe przełożenie zasad zapisanych w kodeksie do praktyki firmy. Implementacja kodeksów postępowania powinna odbywać się poprzez przypisanie kodeksowych zasad na plany i cele operacyjne poszczególnych stanowisk.

Na szczególną uwagę zasługuje pojęcie *whistleblowingu*, czyli ujawnianie nielegalnych, nieetycznych działań przez obecnych bądź byłych pracowników danego przedsiębiorstwa, nazywanych sygnalistami (*whistleblowers*). Z raportu ACFE wynika, że *whistleblowing* jest obecnie najskuteczniejszym narzędziem wykrywania nadużyć. Sygnalistami mogą być nie tylko osoby bezpośrednio pracujące w danym przedsiębiorstwie, ale także inne osoby posiadające informacje w kontekście nielegalnych działań tj. stażyści, praktykanci, zlecnio-biorcy, konsultanci. System *whistleblowingu* najbardziej rozwinął się w USA, gdzie aktualnie wdrożone są liczne działania federalne, stanowe i lokalne⁴⁵. W Polsce systemy *whistleblowingu* nie są jeszcze szeroko rozwinięte, czego przyczyną jest głównie brak szerokich regulacji prawnych. Najczęściej zasady *whistleblowingu* wdrażane są w spółkach z większościovym kapitałem zagranicznym⁴⁶ oraz w firmach inwestycyjnych⁴⁷.

7. Podsumowanie

Przestępstwa gospodarcze są problemem dotyczącym gospodarki, przedsiębiorstwa oraz społeczeństwa. Mechanizmy przestępstw stają się coraz bardziej skomplikowane i niekiedy obejmują swoim zasięgiem kilka krajów, co powoduje, że ich wykrycie staje się coraz trudniejsze. Szczególnie ważne są działania państw w zakresie przeciwdziałania przestępczo-

⁴⁴ Szczególnie ważne jest to w przypadku większych organizacji, w których pracownicy nie mają bezpośredniej styczności z zarządem. W takich organizacjach konieczne jest wyraźne wskazywanie zasad obowiązujących w firmie oraz konsekwencji wynikających z ich nieprzestrzegania.

⁴⁵ Przykładem są funkcjonujące tam już od lat akty prawne tj. The False Claims Act (1863), Sarboney-Oxley Act (2002), Whistleblowers Protection Act (2010) czy Dodd-Frank Act (2010); zob. M. Kutera, *Whistleblowing jako narzędzie wykrywania oszustw gospodarczych*, Studia i Prace Kolegium Zarządzania i Finansów, nr 152, Szkoła Główna Handlowa, Warszawa 2016, s. 129-131.

⁴⁶ M. Kutera, *Nadużycia finansowe...*, op. cit., s. 96.

⁴⁷ Firmy inwestycyjne zobowiązane są m.in. posiadać procedury anonimowego zgłaszania wskazanemu członkowi zarządu lub radzie nadzorczej naruszeń prawa oraz wewnętrznych procedur i standardów etycznych i zapewniać pracownikom zgłaszającym ww. nieprawidłowości ochronę przed działaniami o charakterze represyjnym; zob art. 83a ustawy o obrocie instrumentami finansowymi z dnia 29 lipca 2005 r., Dz. U. z 2017 r., poz. 1768.

ści gospodarczej. W przeciwdziałanie i wykrywanie przestępstw angażowanych jest coraz więcej organów i służb. Tworzone są specjalne komórki państwowe i międzynarodowe mające za zadanie walkę z konkretnymi kategoriami przestępstw, takie jak CBA. Wdrażane są także strategiczne programy państwowe i międzynarodowe mające na celu usprawnianie walki z przestępczością gospodarczą. Ważną rolę na rynku instytucji finansowej odgrywają przepisy regulujące m.in. obowiązek identyfikacji beneficjentów rzeczywistych i monitorowania transakcji finansowych klientów pod kątem ich potencjalnych przestępczych powiązań.

Znaczna część przestępstw gospodarczych jest dokonywana przez długoletnich pracowników, a przede wszystkim przez zarządy przedsiębiorstw i kierownictwo wyższego szczebla. Ze względu na to mechanizmy kontroli wewnętrznej mają ograniczoną skuteczność, gdyż zależne są od kierownictw przedsiębiorstw. W tym kontekście szczególnie ważną rolę w wykrywaniu przestępstw gospodarczych odgrywają *whistleblowing*, audyt wewnętrzny oraz kontrola wewnętrzna. Współczesne przedsiębiorstwa powinny przywiązywać większą wagę do zarządzania ryzykiem nadużyć, tworzenia strategii antydefraudacyjnych i antykorupcyjnych w swoich organizacjach. Przedsiębiorstwa powinny szybko reagować na naruszenia ze strony pracowników i partnerów biznesowych. Zarządy przedsiębiorstw powinny komunikować się z pracownikami, budować etyczne postawy wśród pracowników przy wykorzystaniu *code of conduct* czy *tone at the top*, gdyż bez odpowiedniej kultury organizacyjnej samo wdrażanie programów antydefraudacyjnych może nie przynosić pożądanych efektów.

8. Literatura

- AMLD IV - Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady Unii Europejskiej 2015/849 z dnia 20 maja 2015 r. w sprawie zapobiegania wykorzystywaniu systemu finansowego do prania pieniędzy lub finansowania terroryzmu.
- Bereśniewicz M., Kuchenbeker J., *Jak zbudować korporację odporną na nadużycia?*, Przegląd antykorupcyjny. Czasopismo Centralnego Biura Antykorupcyjnego nr 1(2), Warszawa 2012
- Gajewska-Kraczkowska H., Partyka-Opiela A., *Rola compliance w zapobieganiu przestępczości gospodarczej*, DZP, Lighthouse Consultants, 2016,
https://www.dzp.pl/mailpic/compliance/raport_compliance_online.pdf
- Jasinski W., *Nadużycia w przedsiębiorstwie: przeciwdziałanie i wykrywanie*, Poltext, 2013
- Kaczmarek M., *Oszustwa księgowe - wybrane zagadnienia z teorii i praktyki*, Instytut Rachunkowości, Uniwersytet Szczeciński, 2010, http://uoo.univ.szczecin.pl/~marcink/index_pliki/pliki/publikacje/RK1.pdf
- Kodeks karny z dnia 6 czerwca 1997 r (Dz.U. z 1997 nr 88 poz. 55. z późn.zm.)
- Kutera M., *Etyczne aspekty zwalczania nadużyć finansowych*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, nr 436, Wrocław 2016, nr 436

- Kutera M., *Nadużycia finansowe. Wykrywanie i zapobieganie*, Difin, 2016
- Kutera M., *Rola audytu finansowego w wykrywaniu przestępstw gospodarczych*, Centrum Doradztwa i Informacji Difin, Warszawa 2008
- Kutera M., *Whistleblowing jako narzędzie wykrywania oszustw gospodarczych*, Studia i Prace Kolegium Zarządzania i Finansów, Zeszyt Naukowy 152, Szkoła Główna Handlowa, Warszawa 2016
- Raport ACFE, *Report to the nations on occupational fraud and abuse. Global Fraud Study 2016*, <https://www.acfe.com/rtn2016/docs/2016-report-to-the-nations.pdf>
- Raport KPMG International, *Global Profiles of the Fraudster*, Edycja 2016, <https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/pdf/2016/05/profiles-of-the-fraudster.pdf>
- Raport *Polityka przeciwdziałania nadużyciom finansowym w POPW 2014-2020*, Ministerstwo Infrastruktury i Rozwoju, Departament Programów Ponadregionalnych, https://www.funduszeuropejskie.gov.pl/media/10354/Zalacznik_nr_1_polityka_przeciwdzialania_naduzyciom.pdf
- Raport *Program przeciwdziałania i zwalczania przestępczości gospodarczej na lata 2015 – 2020* [w:] *Monitor Polski, Dziennik Urzędowy RP*, Warszawa 2015
- Raport PwC, *Badanie przestępczości gospodarczej 2014*, https://www.pwc.pl/pl/biuro-praso-we/assets/pwc_polska_badanie_global_economic_crime_survey_2014_prezentacja.pdf
- Strategia Sprawne Państwo 2020; <http://administracja.mswia.gov.pl/adm/departament-administra/strategia-sprawne-panst/8085,Strategia-Sprawne-Panstwo-2020.html>
- Szczepankiewicz E.I., *Rewizja finansowa, audyt wewnętrzny a audyt śledczy w wykrywaniu oszustw gospodarczych*, Studia i Prace Kolegium Zarządzania i Finansów, Zeszyt Naukowy 152, Szkoła Główna Handlowa, Warszawa 2016
- Ustawa o obrocie instrumentami finansowymi z dnia 29 lipca 2005 r.; Dz. U. 2017 r., poz. 1768 z późn.zm.
- Ustawa z dnia 16 listopada 2000 r. o przeciwdziałaniu praniu pieniędzy oraz finansowaniu terroryzmu; Dz. U. 2017 r. poz. 1049 z późn.zm.
- Ustawa z dnia 2 lipca 2004 r. o swobodzie działalności gospodarczej; Dz.U.2004 nr 173 poz. 1807 z późn.zm.
- Wilk A., *Przestępczość gospodarcza - pojęcie, przyczyny, sprawcy*. Edukacja Prawnicza 2012 nr 10
- Wójcik-Jurkiewicz M. (red.) „*Ryzyko nadużyć w rachunkowości i finansach*”, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, Katowice 2016
- Żółtek S., *Prawo karne gospodarcze w aspekcie zasady subsydiarności*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2009